

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

CIVIL-LEGAL PROTECTION MECHANISMS PROPERTY RIGHTS IN UKRAINE

Білогубка Т.М., викладач кафедри права

ЗВО «Університет Короля Данила»

ORCID ID: 0009-0003-5559-5128

У статті досліджено цивільно-правові механізми захисту права власності в Україні. Акцентовано, що право власності є основою правової системи будь-якої держави, зокрема й України. Конституцією України констатовано, що кожен має право володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, це право є непорушним. Охорона права власності є складною категорією, охороняти – значить стерегти, оберігати. Її можна розглядати з різних позицій, у теоретичному, методологічному і практичних аспектах. Відповідно до глави 29 ЦК України визначено засади захисту права власності, зокрема власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню. Зазначено, що інститут права власності, його захист виступає важливою складовою сучасного цивільного права з точки зору попередження та запобігання правопорушенням у сфері власності. Підкреслено, що цивільно-правова охорона інституту власності в цивільному праві розглядається в широкому й вузькому значенні. У широкому значенні – як сукупність усіх способів і засобів, які забезпечують нормальний і безперешкодний розвиток майнових відносин у суспільстві. Охорона у вузькому значенні являє собою сукупність тільки тих способів і засобів, які забезпечують відновлення порушених майнових інтересів їхніх власників. Зроблено акцент на механізмах захисту порушеного права, основою якого виступають цивільно-правові засоби захисту права власності й інших речових прав. Зроблено висновок, що власність виступає основним соціально-економічним інститутом держави. Кожен громадянин України може бути власником, тобто володіти особистим майном. При цьому, через інститут власності здійснюється регулювання розподілу майна між усіма членами суспільства й можливості його накопичення. Саме тому, від цього інституту значною мірою залежить не тільки стан господарювання в державі, але й моральні засади суспільства. Захист суб'єктивних цивільних прав, зокрема право на захист власності, здійснюється за допомогою застосування належної форми, засобів і способів захисту. Поняття «способи захисту права власності поділено на способи захисту суб'єктивного права власності та способи захисту майнових інтересів особи. Способи захисту права власності завжди спрямовані на забезпечення правового зв'язку цієї особи з конкретною річчю.

Ключові слова: права людини, право власності, захист права власності, механізм захисту, способи захисту, нерухоме майно, законодавство.

The article examines the civil legal mechanisms for the protection of property rights in Ukraine. It is emphasized that the right of ownership is the basis of the legal system of any state, in particular Ukraine. The Constitution of Ukraine states that everyone has the right to own, use and dispose of their property, the results of their intellectual and creative activity. No one can be unlawfully deprived of the right to property, this right is inviolable. Protection of property rights is a complex category, to protect means to guard, protect. It can be considered from different positions, in theoretical, methodological and practical aspects. In accordance with Chapter 29 of the Civil Code of Ukraine, the principles of the protection of property rights are defined, in particular, an owner who has reason to foresee the possibility of a violation of his property rights by another person can apply to the court with a request to prohibit him from committing actions that may violate his right, or with a request to commit certain actions to prevent such violation. It is noted that the institution of property rights and its protection is an important component of modern civil law from the point of view of prevention and prevention of offenses in the sphere of property. It is emphasized that the civil law protection of the institution of property in civil law is considered in a broad and narrow sense. In a broad sense - as a set of all methods and means that ensure the normal and unhindered development of property relations in society. Security in the narrow sense is a set of only those methods and means that ensure the restoration of the violated property interests of their owners. Emphasis is placed on the mechanisms of protection of the violated right, the basis of which are civil-law means of protection of property rights and other property rights. It was concluded that property is the main socio-economic institution of the state. Every citizen of Ukraine can be an owner, that is, own personal property. At the same time, the property institution regulates the distribution of property among all members of society and the possibility of its accumulation. That is why not only the state of economy in the state, but also the moral principles of society depend to a large extent on this institution. Protection of subjective civil rights, in particular the right to property protection, is carried out using the appropriate form, means and methods of protection. The concept of "methods of protection of property rights is divided into methods of protection of subjective property rights and methods of protection of a person's property interests. The methods of protecting the right of ownership are always aimed at ensuring the legal connection of this person with a specific thing.

Key words: human rights, property rights, protection of property rights, protection mechanism, methods of protection, real estate, legislation.

Вступ. Відповідно до статей 2, 318 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) річ (майно) може перебувати у власності Українського народу, фізичних і юридичних осіб, держави Україна [1]. Процеси трансформації й модернізації відносин у сфері власності в сучасних умовах побудови правової держави в Україні та впливу на неї процесів глобалізації й цифровізації висувають нові вимоги до розробки оптимальної моделі правового регулювання майнових відносин в Україні. Власність виступає основним соціально-економічним інститутом держави. Кожен громадянин України може бути власником, тобто володіти особистим майном. При цьому, через інститут власності здійснюється регулювання розподілу майна між усіма членами суспільства й можливості його накопичення. Саме тому, від цього інституту значною мірою залежить не тільки стан господарювання в державі, але й моральні засади суспільства. На це у вій час звертав увагу ще китайський філософ Конфуцій: «Коли в країні

є справедливість, соромно бути бідним і нікчемним, коли справедливості немає, гріх бути багатим і знатним» [2, с. 25]. Таким чином, інститут власності забезпечує баланс публічних і приватних інтересів, впливає на соціальний статус громадян, вибудовує соціальну архітектуру суспільства й забезпечує розвиток інших інститутів цивільного права.

На даний час на порядку денному стоїть завдання реформування чинного законодавства у всіх сферах життєдіяльності суспільства, зокрема й у сфері власності. Так, в Україні реалізовано цілий комплекс економіко-правових реформ, спрямованих на розширення приватного сектору економіки, розвитку малого й середнього бізнесу, підприємницької діяльності. Більшість реформ спрямовано на захист приватної власності і приватного підприємництва, формування ринкової інфраструктури. Особливої уваги заслуговує створення механізмів обмеженого втручання держави в діяльність бізнесу крізь призму здійснення

моніторингу за правомірним застосуванням санкцій до суб'єктів підприємницької діяльності [3].

Утім, коло сучасних проблем правового регулювання механізмів і способів захисту права власності не повною мірою відповідає новим формам господарювання. Упровадження сучасних інститутів інформаційного розвитку, зважаючи на появу нових конструкцій відносин власності, а також сучасні темпи економічного розвитку України вимагають від вітчизняної юридичної науки розширення способів і засобів захисту права власності.

Ступінь наукової розробки проблеми дослідження. Дослідженням проблем права власності, розкриттям способів та засобів його захисту займалися А. Хребтова, І. Таран, М. Потоцький, В. Крат, І. Проць, Р. Мельник та Т. Чубко, які розглядали нормативно-правову базу щодо регламентування цього питання, організаційно-правові механізми захисту тощо.

Метою статті є дослідження цивільно-правових механізмів захисту права власності в Україні та окреслення перспектив реформування чинного законодавства у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Право власності є основою правової системи будь-якої держави, зокрема й України. Конституцією України констатовано, що кожен має право володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, це право є непорушним [4]. На переконання вчених, охорона права власності є складною категорією, охороняти – значить стерегти, оберігати. Її можна розглядати з різних позицій, у теоретичному, методологічному і практичних аспектах [5]. Відповідно до глави 29 ЦК України визначено засади захисту права власності, зокрема власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про зобов'язання нею дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню [5]. Таким чином, інститут права власності, його захист виступає важливою складовою сучасного цивільного права з точки зору попередження та запобігання правопорушенням у сфері власності.

Підкреслимо, що цивільно-правова охорона інституту власності в цивільному праві розглядається в широкому й вузькому значенні. У широкому значенні – як сукупність усіх способів і засобів, які забезпечують нормальний і безперешкодний розвиток майнових відносин у суспільстві. Охорона у вузькому значенні являє собою сукупність тільки тих способів і засобів, які забезпечують відновлення порушених майнових інтересів їхніх власників [6]. Отже, тут ідеться про механізми захисту порушеного права.

Теорія цивільного права виробила певну систему цивільно-правових засобів захисту права власності й інших речових прав [7, с. 375]. Розглянемо цей аспект докладніше:

а) речово-правові (застосовуються при безпосередньому порушенні права власності чи інших речових прав). Традиційно до речово-правових належать позови, відомі вже римському праву: вимога про витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикаційний позов, ст. 387 ЦК України) та вимога про усунення перешкод у користуванні річчю (негаторний позов, ст. 391 ЦК України). До речово-правових зазвичай зараховують також вимогу про визнання права власності (ст. 392 ЦК України), а також вимоги про вилучення майна з опису. Речово-правові способи захисту права власності застосовуються лише стосовно індивідуально визначених речей (ст. 184 ЦК України), виділених в натурі. Речово-правові засоби захисту права власності спрямовані безпосередньо на забезпечення захисту права власності як абсолютного суб'єктивного права і не пов'язані з будь-якими конкрет-

ними зобов'язаннями. Своєю метою вони мають відновлення володіння, користування й розпорядження власника належного майна, або усунення перешкод у здійсненні цих правомочностей;

б) зобов'язально-правові (застосовуються при порушенні права власності чи інших речових прав у рамках відносин, що регулюються нормами глав 82 і 83 ЦК України): наприклад, вимога про передання предмета договору найму наймодавцю; вимога про сплату штрафної неустойки з огляду на відмову наймача повернути річ (ст. 785 ЦК України). Зобов'язально-правовими є вимоги про відшкодування збитків, майнової чи моральної шкоди (ст. 22, 23, 1166 ЦК України), про повернення безпідставно придбаного майна (ст. 1212 ЦК України) тощо. Основою цієї групи засобів захисту є суб'єктивні права власників, обсяг яких визначається в судовому порядку за допомогою оцінки ступеня порушення права власності;

в) інші способи захисту права власності (такі, що не належать до речово- або зобов'язально-правових). Сюди належать, зокрема, реституційні вимоги (ст. 216 ЦК України), вимоги про повернення майна особі, яка була оголошена померлою (ст. 48 ЦК України) [7, с. 371]. Такі засоби відрізняються від вищезначених. Вони впливають з різних інститутів цивільного права.

У юридичних джерелах наголошується, що «право власності як конкретне суб'єктивне право захищається лише за допомогою речово-правових позовів, оскільки вони спрямовані безпосередньо на захист права власності як абсолютного суб'єктивного права і не пов'язані з будь-якими конкретними зобов'язаннями» [8].

Проводячи ж порівняння речово-правових і зобов'язально-правових способів захисту права власності, дослідники вказують, що при безпосередньому порушенні права власності вступає в дію його абсолютний захист від усяких посягань на майно, що носить, як і саме право власності, речово-правовий характер. У разі інших порушень майнового характеру, що зачіпають засновані на власності правомочності (наприклад, у разі неповернення орендарем речі, що належить власникові, в обумовлений договором строк, або в разі заподіяння майнової шкоди об'єкту права власності шляхом його псування або знищення), застосовуються способи захисту зобов'язально-правового характеру, які враховують існування між правопорушником і власником певних правовідносин, що передували порушенню (договірних або зобов'язальних) [9].

Вважаємо, що з таким розширювальним трактуванням не можна погодитися повною мірою. Наприклад, при деліктному зобов'язанні мало ймовірна наявність підстав говорити про наявність між заподіювачем шкоди і потерпілим будь-яких «певних правовідносин» власне до заподіяння шкоди. В іншому випадку (як, наприклад, у разі знищення орендарем орендованої речі) збитки власнику підлягали б відшкодуванню за нормами договірних, але не деліктного права. Утім, посягання на речове право може бути й непрямим, тобто бути наслідком порушення інших, зокрема зобов'язальних прав особи. за договором, враховуючи конкретні особливості взаємозв'язків сторін.

Досліджуючи проблеми безпосереднього здійснення охорони права власності окремими нормами і правовими інститутами, потрібно зауважити, що подібна процедура відбувається також різними способами. Зокрема, шляхом визнання відповідних законодавчих правил. Такими, до прикладу, є норми про відсутність обмежень кількості і вартості майна, що перебуває у власності юридичних осіб. Інші правила забезпечують необхідні умови для реалізації речових прав і в цьому сенсі теж важливі для охорони, наприклад, правила реєстрації прав на нерухомість та правочинів з нею. І, нарешті, треті встановлюють несприятливі наслідки для порушників речових прав, тобто безпосередньо захищають від протиправних посягань.

Особливо хочемо відзначимо, що ядро речово-правових засобів захисту права власності складають такі важливі механізми, як позови про витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикаційні), про усунення порушень, не поєднаних із позбавленням володіння (негаторні), і, нарешті, про визнання права власності.

Згідно з чинним законодавством (ст. 387 ЦК України) віндикаційний позов – це вимога про витребування власником свого майна із чужого незаконного володіння. Мета позову – повернення об'єкта права власності у володіння власника. Ознаки: подається власником або титульним володільцем; щодо індивідуально визначених речей; зміст позову становить вимога про повернення речі; річ перебуває у володінні іншої особи (відповідача); річ перебуває в чужому володінні незаконно [1].

Негаторний позов (за ст. 391 ЦК України) – це вимога власника, який володіє річчю, про усунення перешкод у здійсненні користування і розпорядження нею. Згідно цього положення власник при зверненні за захистом свого порушеного права, може вимагати від відповідача припинення протиправних дій щодо свого майна, які не пов'язані з порушенням володіння. Основною ознакою негаторного позову є те, що він подається безпосередньо власником або титульним володільцем [1]. Отже, право власності як суб'єктивне право особи захищається передусім за допомогою негаторного позову.

Учені вважають, що позов складається з трьох елементів: предмета, підстави і сторін [10, с. 20]. Предметом позову, на їхню думку, є спосіб захисту, який просить застосувати позивач. У разі порушення суб'єктивного права або охоронюваного законом інтересу уповноваженої особи насамперед його власник зацікавлений в усуненні перешкоди у здійсненні цього права. У цій ситуації органом, що здатний вчинити цю дію, є суд, який і застосує один або кілька способів захисту прав [11].

Якщо звернутися до будь-якої позовної заяви, то можна помітити, що в дійсності позивачі завжди просять суд застосувати один зі способів захисту незалежно від того, нормами якої галузі права вирішуватиметься спір. Підстава – ті фактичні і юридичні обставини, спираючись на які, позивач просить про захист свого чи чужого права. Позивач зобов'язаний акцентувати в позовній заяві на тих нормах права, якими, на його думку, необхідно вирішити спір, а посилання на фактичні обставини необхідне тому, що саме при настанні тих обставин, які вказані в гіпотезі правової норми, вона почне діяти.

Окрім цього, однією з ознак позовної форми захисту права власності є наявність спору про суб'єктивне право або законний інтерес, а отже, і наявність сторін, що сперечаються.

Також, на наш погляд, потрібно визнати, що правила віндикації становлять великий теоретичний і практичний інтерес. Так, як *rei vindicatio* такий позов був відомий ще римському приватному праву, де вважався головним позовом для захисту права власності. Його назва походить від латинського *vim dicere* – «оголошую про застосування сили» (тобто витребує річ примусово) [12].

У давньоримському праві позивачем за віндикаційним позовом виступала особа, яка стверджує, що спірна річ належить їй на праві власності. У той період позивачеві доводилося відтворювати всю історію переходів права власності від первісного, тобто законного початку володіння (*iustum initium possessionis*), до свого контрагента, який і передав йому річ. Якщо в цій ланці набувачів з'являвся розрив, то позивачеві в позові відмовлялося і річ залишали у відповідача, оскільки в римському праві діяв такий принцип: «Ніхто не може перенести на іншого більше права, ніж мав би сам». Подібне доведення називалося *diavolsьким* (*probatio diabolica*), оскільки його здійснення було досить скрутним [13].

Зазначимо також, що сучасна теорія права розрізняє поняття абсолютної (необмеженої) й обмеженої віндикації.

Під віндикаційним позовом розуміють вимогу власника, який не володіє законно річчю до фактичного власника майна про повернення останнього в натурі. Як спосіб захисту суб'єктивного права власності, віндикаційний позов завжди спрямований на вилучення індивідуальної речі, яка існує на момент розгляду справи в суді. Тому в разі знищення речі, її переробки, споживання або неможливості її індивідуалізувати віндикаційний позов припиняється. Інакше кажучи, віндикаційний позов ніби слідує за річчю. Відповідно, він може бути пред'явлений до будь-якої особи, яка фактично незаконно володіє спірною річчю. Якщо під час розгляду справи в суді річ вибуває з володіння відповідача, то процес проти нього припиняється, а позивач отримує право на новий позов до нового відповідача.

На думку багатьох авторів, цей вид позову має своєю безпосередньою метою встановлення права власності через перенесення самої речі від незаконного володільця у володіння законного власника. При цьому, право власності не може втратитись разом із втратою речі. Тому, довівши право власності на спірну річ, власник має право вимагати видачі цієї речі в натурі. На визнанні цього права вимоги ґрунтується власне віндикація.

Більшість авторів зазначають, що «фактична підстава віндикаційного позову складається з обставин вибуття майна з володіння позивача, умов надходження майна до відповідача, наявності спірного майна в натурі, відсутності договірних зв'язків з приводу спірної речі між позивачем і відповідачем; юридична підстава полягає в тому правовому титулі, на підставі якого позивач володів спірною річчю» [14].

Однак хотілося б звернути увагу на ту обставину, що у правовій літературі немає єдиної думки про те, в межах яких правовідносин існує віндикаційний позов. Право на віндикаційний позов виникає з моменту вибуття майна з володіння власника, тобто з порушенням права власності, а не з його виникненням. Якби віндикаційний позов існував у межах регулятивних правовідносин, то тоді право на пред'явлення віндикаційного позову повинно було б виникати разом зі самим регулятивним суб'єктивним правом власності, складовою частиною якого воно є і яке воно охороняє.

Наведені нами зауваги дають підстави для думки, що найбільш правильною позицією є розгляд права на віндикаційний позов як самостійного суб'єктивного права. Такої думки дотримуються більшість вчених-цивілістів.

Для пред'явлення віндикаційного позову необхідна одночасно наявність низки умов. Насамперед хотілося б зупинитися на підставах його пред'явлення, інакше кажучи, на тих обставинах, спираючись на які, позивач просить про захист права власності. Юридична ж підстава полягає в тому правовому титулі, на підставі якого позивач володів спірною річчю. Тобто мова йде про можливість покладення всіх ризиків, пов'язаних із можливою помилкою, на самого власника. Також ці ризики можна покласти на покупця. І, нарешті, усунути всі ризики, зробивши за допомогою системи реєстрації й обліку всі права чіткими й перевіреними. З огляду на це необхідне більш детальне вивчення питань віндикації, щоб забезпечити більш ефективний захист майнових інтересів учасників відносин.

Наступним видом розглянутих нами засобів позовного захисту права власності є інститут негаторних позовів. Негаторний позов, як і віндикаційна вимога, належить до речово-правових засобів захисту права власності. Цей позов пред'являється лише тоді, коли власник і третя особа не перебувають між собою в зобов'язальних чи інших відносинах з приводу спірної речі і коли вчинене правопорушення не призвело до припинення суб'єктивного права власності.

Назва цього позову походить від лат. *actio negatoria* (позов, що заперечує). Цей вид позовів стосується вимоги

про усунення перешкод у здійсненні права власності, не пов'язаної із порушенням тріади «володіння, користування та розпорядження майном».

Негаторний позов спрямований проти порушників свободи власності. Позивач не втрачає володіння реччю, але стикається з реальними перепонами у здійсненні своєї власності. При задоволенні позову відшкодуванню позивачеві підлягали всі збитки, пов'язані з порушенням.

До предмету негаторного позову входить відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушення права власності. Утім, праву англосаксонських держав негаторний позов не відомий, а наслідки створення перешкоди в законному користуванні своєю реччю усуваються делікатними позовами.

Право на негаторний позов має власник (титульний власник), який володіє реччю, але позбавлений можливості користуватися та розпоряджатися нею. Як відповідач виступає особа, яка своєю протиправною поведінкою створює перешкоди, що заважають законному здійсненню права власності. При цьому, можна виокремити певні умови задоволення негаторного позову: дії третіх осіб створюють перешкоди для здійснення власником права користування або права розпорядження або того чи іншого одночасно. Зазначені дії (перешкоди) є неправомірними.

Порушення відповідачем права власності продовжують своє існування на момент подання позову. І тут на вимогу власника (титульного власника) позовна давність

не поширюється. Сучасні цивілісти, розглядаючи цей інститут, вказують, що «вимогу про визнання права власності не можна розглядати як самостійний позов, оскільки в кінцевому підсумку ця вимога має ту саму мету, на досягнення якої спрямовані vindикаційні або негаторні позови» [5]. Виходячи із цього посилю, подібну вимогу доцільно розглядати як один із позовів у складі зазначених позовів. Правознавці розглянутий вид позовів визначають наявністю специфічних ознак, які дають змогу виділити їх як самостійні механізми позовного захисту права власності. Позови про визнання права власності спрямовані на усунення.

Висновки. Отже, захист права власності та інших речових прав здійснюється в межах загальних способів захисту, що випливають із норм ЦКУ.

Право на захист можна визначити як надані уповноваженій особі можливості застосування заходів правоохоронного характеру для відновлення її порушеного або оспорюваного права. Право на захист є самостійним суб'єктивним правом, яке охоплює, з одного боку, право на вчинення уповноваженою особою позитивних дій щодо майна і, з іншого боку, можливість вимагати необхідної поведінки від зобов'язаної особи. Способи захисту права власності поділяються на способи захисту суб'єктивного права власності та способи захисту майнових інтересів особи. Способи захисту права власності завжди спрямовані на забезпечення правового зв'язку особи з її майном.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 15.11.2021).
2. Захарченко В. І. Реформування відносин власності в Україні: теоретичні і правові засади, етапи, сучасні проблеми. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Сер. «Економічна». 2017. Вип. 93. С. 23–33.
3. Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні: монографія / за ред. І. О. Кресіної. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. 247 с.
4. Конституція України: Закон 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.11.2021).
5. Галуцько В. Правова охорона власності. *Персонал*. 2006. № 11. С. 68–71.
6. Охорона права власності: проблеми та напрямки їх вирішення: зб. наук. пр. / за ред. В. В. Галуцько. Херсон: ХМД, 2012. 116 с.
7. Цивільне право України: підручник: в 2 т. / кол. авт.; за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів: «Новий Світ-2000», 2014. Т. 1. 444 с.
8. Бешу С. Правова природа володіння. *Право України*. 2019. № 2. С. 196–206.
9. Гнатів О. Б. Захист права власності в цивільному праві: дис. канд. юрид. наук.: 12.00.03. Львів, 2014. 202 с. http://dspace.wnu.edu.ua/bitstream/316497/907/1/pdf_Дисертації%20Гнатів%20О.Б.%20к-ра%20цивільного%20права%20і%20процесу.pdf (дата звернення: 15.11.2021).
10. Підлубна Т. М. Право на захист цивільних прав та інтересів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.03. Київ, 2009.
11. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / [Є. О. Харитонова, Ю. Л. Бошицький, Р. О. Стефанчук та ін.]; за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонові, Н. Ю. Голубевої. Київ: Правова єдність, 2008. 740 с.
12. Цивільне право України: підручник: у 2 т. / за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатеевої, В. Л. Яроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2004. Т. 1. 480 с.
13. Ромащенко І. Засоби та способи захисту цивільних прав: співвідношення понять. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 6. С. 20–23.
14. Сульженко Ю. Форми і способи захисту суб'єктивних цивільних прав і законних інтересів. *Право України*. 2005. № 12. С. 24–28.